

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΑΖΕΥΓΤΗΜΟ
ΤΟΜΕΑΣ ΘΑΛΑΣΣΙΟΥ ΛΟΓΟΤΥΠΟΥ
ΙΔΙΟΙ ΕΡΓΑΛΕΙΟΙ ΝΕΟΣ ΕΙΔΗΣΗΣ
ΙΔΙΑΙΤΗΡΟΙ ΚΑΘΗΓΗΤΕΙ ΚΩΝ

ΙΔΡΥΤΗΣ: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΕΚΤΟΣ
ΙΟΥΛΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1949

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
38 - ΟΔΟΣ ΤΣΩΡΤΣΙΛ - 38
ΑΘΗΝΑΙ

2008
ΕΛΛΑΣ

ΝΕΑ ΡΕΥΜΑΤΑ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ* (ΑΠΟ ΤΟ 1922 Κ' ΕΠΕΙΤΑ)

“Η έδρα τὴν δποίας ἔχω τὴν εύτυχία νὰ έγκαινιάσω στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Amsterdām δὲν εἰναι ἡ ἴδια μ' αὐτὴ ποὺ κατέχω στὴ Lüden καὶ ἡ δποία περιλαμβάνει τὴν παλαιοχριστιανική, Βυζαντινή καὶ νεοελληνική γλώσσα καὶ λογοτεχνία. Ἐδῶ πρόκειται νὰ διδάξω τὴν νεοελληνική καὶ μόνη. Μὲ χαρὰ τὴν ἀναλαμβάνω γιατὶ αἰσθάνομαι σὰν ἐλαφρωμένη ἀπ' τὴν καταθλιπτική σύγκριση τῶν προγόνων. “Ἐτοι, ἀπαντῶντας σ' ἔνα τέτοιο αἴτημα δὲν θὰ πραγματευθῶ στὸ εἰσαγωγικὸ αὐτὸ μάθημα παρὰ τὴ λογοτεχνία τῶν 25 τελευταῖων. ἑτῶν.

Στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ στὶς 2 πρῶτες δεκάδες τοῦ 20οῦ ἀνθισε στὰς Ἀθήνας μιὰ πλούσια ποιητικὴ σχολὴ ποὺ ἔχει κάποια σχέση μὲ τοὺς Ὀλλανδοὺς tachtigers. Ἐμπνευσμένη ἀπ' τὶς ἐπιστημονικὲς προσπάθειες τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν στὴν ἑθνικὴ ἱστορία καὶ λαογραφία (καθηγήται Σπ. Λάμπρος, Νικ. Πολίτης κλπ.), περιέβαλε στὸ ἀπλωμά τῆς τὸ παρελθόν τῆς φυλῆς ἀλλὰ συγχρόνως πραγματεύτηκε τὰ μεγάλα θέματα ποὺ ἀπασχολοῦσαν τὸν κόσμον δλο καὶ ἀκολουθοῦσε τεχνοτροπίες ἀνάλογες μ' ἔκεινες ποὺ καλλιεργοῦσε δ πανευρωπαϊκὸς ποιητικὸς κόσμος. Καὶ στὴν Ἑλλάδα χτυπήθηκαν οἱ νεωτεριστές ἀλλὰ καὶ ἐπεβλήθηκαν, καὶ τὸ μεγαλύτερο ταλέντο τῆς γενεᾶς του, δ. Κ. Παλαμᾶς, ἀπ' τὶς πρῶτες μέρες τοῦ αἰῶνα μας μποροῦμε νὰ ποῦμε δτὶ εἶχε ἀναγνωριστῇ σὰν πανελλήνιος ἀρχηγὸς τῆς σχολῆς. Στὴν ἴδια ἐποχὴ οἱ πεζογράφοι ποὺ ώς τότε δὲν εἶχαν τολμήσει νὰ κοιτάξουν τὸ περιβάλλον τους καὶ νὰ τὸ ἀποδώσουν στὴ ζωντανὴ γλώσσα ρίχνονται μὲ ἐνθουσιασμὸ στὴν ἥθογραφία.

“Ἀπειρα καὶ χαριέστατα εἰναι τὰ διηγήματα τῆς ἐποχῆς ἔκεινης (Καρκαβίτσας, Δροσίνης, Ἀξιώτης κλπ.), ποὺ μᾶς δείχνουν σὲ στιγμάτυπα τὴ ζωὴ τοῦ βαυνοῦ, τοῦ κάμπου καὶ τοῦ νησιοῦ, ἀλλ' ἡ δροσερὴ τους πηγὴ γρήγορα ἔξαντλεῖται. Οἱ στοχα-

στὲς ζήτησαν στὰ μεγάλα προβλήματα τοῦ αἰῶνα μας τὸ λόγο ὑπάρξεως τῆς καλλιτεχνικῆς πεζογραφίας. “Ἐγιναν τότε προσπάθειες πρὸς τὴ μελέτη τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ (Τανάγρας καὶ πρὸ πάντων Παπαδιαμάντης), ἔγιναν προσπάθειες πρὸς τὴν ἀντιμετώπιση τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων, καὶ ἔδοκιμάστηκε τὸ σοσιαλιστικὸ μυθιστόρημα μὲ πρότυπα μεγάλους δημιουργούς σὰν τὸ Ζολά, σὰν τὸ Ντοστογιέφσκι, τὸν Τολστόι, τὸν Γκόρκι κλπ. Τὰ δύναματα τοῦ Πικροῦ καὶ τοῦ Κ. Θεοτόκη γίνονται γνωστά, καὶ πρὶν ἀπ' αὐτούς, τοῦ “Ιωνα Δραγούμη σ' ἔνα ιδιόρυθμο εἶδος, δπου περιγραφές, σκέψεις καὶ αὐτοανάλυση βρίσκονται ἀρμονικά συνυφασμένες. “Ομως οὗτε ἡ σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν δπως οὗτε καὶ ἡ λεγομένη Ἰόνιος ἔδωσε στὴν καλλιτεχνικὴ πεζογραφία ἔνα ἔργο ποὺ νῦναι μαζὶ συνισταμένη καὶ ἀπαρχή. “Οταν γύρω στὰ 1930 χύθηκε στὰ νεοελληνικά γράμματα ἔνα κῦμα νέων συγγραφέων ποὺ συνάρπαζε τοὺς νέους, ἀνύψωσε μπρὸς στὰ μάτια τους πέντε ἡ ἔξη νέες μορφές ποὺ ἔκαναν ἔκεινους ποὺ ἔγραψαν πρὶν ἀπ' τὰ 1922 νὰ μποῦν δριστικὰ στὰ ἔγχειρίδια νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Κι' ἀπό κεῖ μέσα νὰ πληροφοροῦνται οἱ νέοι τὰ ἔργα τους σὰν κλεισμένα πιὰ κεφάλαια τῆς πνευματικῆς ζωῆς.

Αὐτούς ἀκριβῶς τοὺς συγγραφεῖς ἡ μερικοὺς ἀπ' αὐτούς θὰ πραγματευθῶ προσπαθῶντας νὰ τοὺς κατατάξω καὶ νὰ δῶ ἀν τὸ ἔργο τους εἰναι ἡ φυσικὴ ἔξελιξη τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας ἡ ἀν ξένα πρὸς τὰ γράμματα γεγονότα τοὺς ἔρριξαν στὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς Ἑλλάδας κι' ἀν ἔφεραν ἡ δχι νέα στοιχεῖα. Γι' αὐτὸ μιὰ σύντομη ἀνασκόπηση τῆς πρόσφατης ἱστορίας τῆς χώρας δὲν θάταν περιττή. “Ἄς γυρίσωμε 26 χρόνια πίσω. 1922. Αὐτὸ τὸ ἔτος εἰναι μιὰ χρονολογία στὴν ἱστορία τοῦ ἐλληνισμοῦ ποὺ μὲ πολὺ λίγες μπορεῖ νὰ παραβληθῆ. Καὶ στὴν ἱστορία τῆς μετακίνησης τῶν λαῶν δὲν ξέρω ἀν ἔχη τὴν δμοιά της. Τὸ νὰ πῶ βέβαια ἔδω πὼς ἀφ' δτου ὑπάρ-

* Ἐναρκτήριο μάθημα στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Αμστερντάμ.

χει εύρωπαικός πολιτισμός τὰ μικρασιατικά παράλια φέρνουν τὴν αφραγίδα τοῦ ἑλληνισμοῦ, πῶς ἔλληνισμὸς ἐχεῖ πῆ κάτι ἀλλο παρὰ Ἑλλάς καὶ πῶς στοὺς κόλπους τῆς Τουρκικῆς αὐτοκρατορίας ἡκμαζεῖ αὐτὸς ὁ Ἑλληνισμὸς πρὶν ὑπάρξῃ ἡ σημερινὴ Ἑλλάς σὰν κράτος—εἰναι κοινοὶ τόποι, γιὰ δοσους κατέχουν τὴν Εύρωπαική ιστορία. "Ἄς θυμίσουμε δυως δτι ἡ Ἑλλάς στὸν Α' παγκόσμιο πόλεμο εἶχε λάβει μέρος στὸ πλάτι τῶν Συμμάχων ἀκολούθωντας, μετὰ ἀπὸ πολλές ἑσωτερικές διαμάχες καὶ ἀνωμαλίες, τὴν πολιτικὴ τοῦ πρωθυπουργοῦ Βενιζέλου, ὃ ὅποιος ἔβλεπε στὰ γεγονότα τοῦ 1914 τὴν μοναδικὴ εύκαιρία ἀπολύτρωσης τοῦ ὑπὸ Τουρκικὴ κατοχὴ Ἑλληνισμοῦ καὶ αᾶξηση τῶν πτωχῶν ἔλληνικῶν ἔδαφων μὲ νέες εὔφορες ἑπαρχίες που τὰ δνόματά τους καὶ μόνον μαρτυροῦσαν τὴν ἔλληνικότητά τους: Ἡπειρος, Δωδεκανησα, Θράκη, Μακεδονία. Ἡ διάσκεψη εἰρήνης τῶν Παρισίων τὸ Μάϊο τοῦ 1919 εἶχε θέσει «ὑπὸ τὴν ἐπιρροήν» ἐνὸς συμμάχου διάφορες ζώνες τῆς Τουρκίας. Στὴν Ἑλλάδα εἶχεν ἐπιδικασθῆ τὸ Βιλαέτι Ἀϊδινίου, δηλ. ἡ Σμύρνη καὶ ἡ περιοχὴ της. Ἐπειδὴ τὰ μέρη αὐτὰ δὲν εἶχαν εἰρηνεύσει, ἀποφασίσθηκε ἀπ' τὴν Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ἡ μικρασιατικὴ ἐκστρατεία. Καὶ ἦλθε μιὰ μέρα, ἐκεῖνο τὸ Μάϊο τοῦ 1919, καταπληκτικῆς πατριωτικῆς μέθης δταν ὁ Ἑλληνικὸς πολεμικὸς στόλος κατέπλευσε στὸν δρμο τῆς Σμύρνης, τῆς «γκιασούρ Ιζμίρ», καθὼς τὴν ἔλεγαν οἱ Τούρκοι, δηλ. τὴν ἔλληνικὴ Σμύρνη, γιατὶ ἐκεῖ ὁ ἔλληνικὸς πληθυσμὸς ἦταν τὸ ζωηρότερο καὶ πολυπληθέστερο στοιχεῖο καὶ γιατὶ τὰ Ἑλληνικὰ ἦταν ἡ πρώτη γλῶσσα ποὺ μιλοῦσαν. Καὶ ἀπεβίβασεν ὁ ἔλληνικὸς στρατὸς τὴν Ι Μεραρχία. Ἡταν ἡ ἔνωση μὲ τὸ Ἑλληνικὸν Κράτος, ἡ ἀπελευθέρωση ποὺ μάταια δνειρεύονταν ὁ ἔλληνικὸς πληθυσμὸς ἐπὶ 5 αἰῶνες. Ἀπὸ κείνη τὴν ἡμέρα ἀρχισε μιὰ ἔξδρμηση τοῦ ἔλληνικοῦ στρατοῦ πρὸς τὸ ἑσωτερικὸ τῆς Μ. Ἀσίας ποὺ γιὰ μῆνες δὲν γνώρισε παρὰ νίκες.

Ἄλλα πολιτικές διαμάχες μέσα στὸ Ἑλληνικὸ Κράτος, ἀσυνέπεια στὴν εύρωπαικὴ πολιτικὴ καὶ ἑγκατάλειψη τοῦ χθεσινοῦ συμμάχου, καὶ προπάντων ἀνασυγκρότηση τῶν ἔχθρικῶν δυνάμεων ἀπ' τὸν Μουσταφᾶ Κεμᾶλ καὶ φανατισμὸς τοῦ τουρκικοῦ λαοῦ ἀπ' τοὺς στρατιωτικοὺς καὶ θρησκευτικοὺς ἀρχηγούς του ἔφεραν τὸ σπάσιμο τοῦ μικρασιατικοῦ μετώπου ποὺ εἶχε ως ἐπακόλουθο τὴν ἐπιδίωξη ἐκ μέρους τῶν Τούρκων τῆς ἔξαφάνισης τοῦ ἔλληνικοῦ στοιχείου μὲ τὴν ἀθρόα ἔξodo ἡ μὲ τὸ φόνο.

Δύο ἑκατομμύρια ὑπολογίζεται ὁ ἔλληνικὸς πληθυσμὸς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Κατὰ τὶς μελέτες τῆς Κοινωνίας τῶν Ἑθνῶν, ποὺ ἔξεδωσε τὸ 1926 ἔνα βιβλίο μὲ 230 σελίδες, «L' Etablissement des Réfugiés en Grèce», ἔνα ἑκατομμύριο χριστιανοὶ χάθηκαν ἀπὸ βίαιο θάνατο ἡ ἀπὸ κακουχίες, σὲ λίγες ἡ-

μέρες μέσα. "Ἐνα ἑκατομμύριο γέροντες, γυναῖκες καὶ παιδιά—γιατὶ οἱ ἀνδρες ἀπὸ ἥλικίας 17 ώς 50 κατακρατήθηκαν στὴν Τουρκία γιὰ καταναγκαστικὴ ἐργασία (ἀρχῇ ἐμπνευσμένη στοὺς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τοὺς Γερμανοὺς)—χύθηκαν στοὺς Ἑλληνικοὺς λιμένες ἀποβιβαζόμενοι ἀπ' δλων τῶν εἰδῶν τὰ πλοῖα ποὺ μπόρεσε νὰ ἐπιτάξῃ ἡ ἔλληνικὴ κυβέρνηση. Ἡσαν ἀνθρώποι χωρὶς τὴν παραμικρὴ περιουσία μαζί τους, χωρὶς μιὰ ἀλλαξιά ροῦχα, πεινασμένοι, μὲ μάτια ἡ συσμένα ἡ τρελλὰ ἀπὸ τοὺς ἐμπρησμοὺς καὶ τοὺς φόνους ποὺ εἶχαν δεῖ. Ὡς τὸ 23 νέα κύματα προσφύγων, ως 500.000, πλημμύριζαν τὴν Ἑλλάδα ποὺ ἔχασε τὴν Ἀνατ. Θράκη, τὴν κερδισμένη μὲ τόσους μόχθους κ' ἔδεχότανε δλα τὰ διωγμένα τῆς παιδιά ἀπὸ δπου κι ἀν ἔβαζαν ἀπάνω στοὺς δυστυχισμένους τὰ σοφά γραφεῖα τῆς Κοινωνίας τῶν Ἑθνῶν: διωγμένοι, ἀνταλλάξιμοι, établis. ἔνα εἶναι βέβαιο, πῶς ἔπρεπε πολὺ μεγάλα ἡθικὰ καὶ όλικὰ συμφέροντα νὰ κρατοῦσαν κάποιους καρφωμένους στὴν Τουρκικὴ γῆ γιὰ νὰ μὴ κάνουν τὸ πᾶν γιὰ νὰ φύγουν μιὰ γιὰ πάντα ἀπ' τὴ χώρα αὐτὴ ποὺ δὲν μποροῦσαν πιὰ νὰ θεωροῦν σὰν προσωρινὰ ὑπὸ ξένη κατοχὴ. Ὡς καὶ ἡ Πόλη ποδχε μείνει, παρὰ τὴν ἰδρυση τῶν Ἀθηνῶν, ἡ πολυαγαπημένη πρωτεύουσα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀδειασε κι' αὐτὴ κατὰ μέγα μέρος ἀπ' τὸν Ἑλληνικὸ πληθυσμὸ της. Un fait sans précédent... λέει πάλι τὸ βιβλίο τῆς K. T. Εθνῶν Comme si la France avec ses 40 millions eut à accueillir 12 millions de réfugiés.

Σὰν πρωτάρχισα τὰ μαθήματά μου στὴ Luden, θέλησα, γιὰ νὰ μελετήσωμε ώρισμένα κείμενα, κάπως νὰ δώσω νὰ καταλάβουν στοὺς μαθητές μου τὸν ἐφιάλτη ποὺ κρατοῦσε ἀκόμη κατατρομαγμένη τὴν ἔλληνικὴ ψυχὴ. Τὰ εύτυχισμένα ἐκεῖνα παιδιά μ' ἔκοιταζαν μὲ μάτια ποὺ προσπαθοῦσαν εύγενικὰ νὰ καταλάβουν, ἀλλὰ δὲν μποροῦσαν νὰ συλλάβουν τί θὰ πῆ μιὰ δλόκληρη φυλὴ κατατρέγμένη σὰν τὸ περικυκλωμένο λάφι ἀπ' τοὺς κυνηγούς. Τώρα ἡ συνεννόηση εἶναι ἀρτια. Τι φρίκη. 'Απ' ἄκρου σ' ἄκρο τῆς Εύρωπης ξέρουν δλοι οἱ λαοὶ τί θὰ πῆ ζητήματα πείνας, στεγάσεως, γύμνιας ποὺ κατατρέχουν τὸν ἔλληνικὸ λαὸ ἀπὸ τὰ 1922.

Φυσικὰ ἡ φιλολογία ἐν τῷ μεταξὺ σώπαινε. Μόλις λίγοι λόγιοι σκέπτονταν: στὰ μέρη ποὺ τραγουδίστηκαν γιὰ πρώτη φορά τὸ Ὁμηρικὰ ἔπη, ἐκεῖ ποὺ πρωτογράφηκε ἔλληνικὰ τὸ Εύαγγέλιο, ἐκεῖ ποὺ οἱ σοφιστές μὲ τὴν παλιὰ καλλιέπεια ἀνάθρεψαν τοὺς πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ἐκεῖ ποὺ ἀνάβλυσε τὸ μεσαιωνικὸ ἔλληνικὸ ἔπος τοῦ Ἀκρίτα κι' ἀπὸ δπου ωρμοῦσαν ἀκατάβλητοι οἱ λόγιοι τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰῶνα γιὰ νὰ ξαναφωτίσουν τὸ γένος, οὗτε ἔνας πιὰ δὲν ἀναπνέει.

Οι άλλοι είχαν άλλού τό νοῦ τους. Τό μεγάλο ζήτημα ήταν νὰ σωθῆ ἡ ζωὴ τόσων ἀνθρώπινων υπάρξεων, τάλλα ήταν δευτερεύοντα.

Στό μεταξύ λεπτοὶ λόγιοι τῆς Πόλης ἀπεβιβάζονταν στὸν Πειραιᾶ μαζὶ μὲ τὴ θλιβερὴ προσφυγὶα καὶ περιφέρονταν στοὺς δρόμους τῆς Ἀθῆνας. Γνωρίζονταν μὲ συναδέλφους Ἀθηναίους, καὶ τοὺς διάβαζαν σὲ χειρόγραφο τὰ ποιήματά τους. Τὸ λεπτὰ καὶ τὶ σοφά. Οἱ ἑκδότες τὰ ἐπαιρενάν, δημοσιεύονταν. "Ἐτσι διαβάστηκε στὴν Ἀθῆνα ὁ ποιητὴς Μπεκές, παρουσιάστηκε στὸν Ἀθηναϊκὸ τύπο ἄλλα ἀναγνωρίστηκε πολὺ ἀργότερα ἡ κ. Σοφία Σπονούδη.

"Ἐκεῖνες τὶς μέρες ἔφτασε στὴν Ἀθῆνα κι' ὁ Φωτῆς Φωτιάδης, ἔξαιρετικὴ φυσιογνωμία τῆς λόγιας Πόλης. Γιατρὸς καὶ χειρούργος ὡτορινο-λαρυγγολόγος, ήταν ὁ πρῶτος ποὺ ἔφερε τὴν ἐπιστῆμη του στὴν Τουρκία τῆς ἐποχῆς του. Ἄλλα καὶ συγχρόνως ἐπηρέαζε μὲ τὶς δημοσιεύσεις του καὶ τὶς δμιλίες τὴν ἔξελιξη τῆς γλώσσας καὶ τῆς παιδείας μέσα στὴν Ἑλλάδα. Ἄλλα τότε ποιὸς τὸν πρόσεξε; Χρόνια ἀργότερα, τὸ 1935, σὰν δημοσίευσε ἔνα ἐπιστημονικό βιβλίο στὴ λαϊκὴ γλώσσα, τὸ «"Ἐμφυτον θερμόν», πῆρε εἰδηση τὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ διὶ οἱ Φωτιάδης είχε ἔγκαταλείψει γιὰ πάντα τὴν ἀγαπημένη του Πόλη.

Μὰ κάποιος ἀγνωστος νέος τότε, ἔνας στρατιώτης τοῦ Ἑλλ. στρατοῦ, ἀπ' τὴ Λέσβο, ὁ Στρατῆς Μυριβήλης, τύπωσε κάτι Διηγῆματα, κάποια ἄλλα βιβλία σὰν ἡμερολόγιο πολέμου /"Ἡ ζωὴ ἐν τάφῳ, ἡ Δασκάλα μὲ τὰ χρεσμὰ μάτια/, δπου σπαρταροῦσε μιὰ ψυχὴ. "Ἄς ήταν σὰν ἀπρόσεχτα γραμμένα. Ἐκεῖνο τὸ θάρρος νὰ γράψῃ γιὰ τὸν Ἑλληνα στρατιώτη μέσα στὸ διεθνικὸ στρατό, νὰ μιλήσῃ ξάστερα γιὰ δ.τι τυραννοῦσε τότε κάθε ἑλληνικὴ καρδιά, ἡ δρμὴ τοῦ στρατιώτη συγγραφέα, ἡ γλώσσα ποὺ τοῦ ὑποτασσότανε γεμάτη χρῶμα, τράβηξε ἀκάθεκτα τους νέους. Νάταν τάχα ἡ δημοσίευση αὐτῶν τῶν βιβλίων ποὺ ἔκανε τὴν ἀρχή; Πάντως, ἀμέσως μετά, κάθε τόσο ἔνα νέο δνομα παρουσιάζοταν, κάποιος νέος πεζογράφος φαινόταν στὶς προθῆκες τῶν βιβλιοπωλείων. Κάθε μέρα κάποιος μᾶς ἔλεγε τὰ πάθη του, ἀντρες καὶ γυναῖκες. Πολλοὶ είπαν δ.τι είχαν νὰ ποῦν ἔκείνη τῇ στιγμῇ. Εἶχαν τὰ δάκρυά τους στὴ δημοσιότητα, διαβάστηκαν ἀπληστα τὰ πρῶτα ἔτη μετὰ τὸ 22, ξεχάστηκαν ἔπειτα, ξεβυσσαν. "Ἐμειναν δμως κάμποσα δνόματα καὶ κάποιες φυσιογνωμίες ποὺ ἀν καὶ είμαι ἀκόμη πολὺ κοντὰ στὰ πρόγματα νομίζω πῶς ἔχω τὸ δικαίωμα νὰ πῶ πῶς θὰ ζήσουν στὴν Ἰστορία τῆς λογοτεχνίας μᾶς γιατὶ ἔφεραν στὸ φῶς ἀγνωστες γιὰ τοὺς παλαιολαδίτες νοστροπίες καὶ τὶς ἔδωσαν κτῆμα ἔς ἀεὶ στὰ ἑλληνικὰ γράμματα, γιατὶ μᾶς ἔφεραν τὸν ἀνατολίτικὸ τους κόσμο ἴσια μέσα στὸν εύρωπαϊκὸ ἑλληνισμό, γιατὶ μᾶς ἔφεραν ἄλ-

λα ψυχολογικὰ καὶ κοινωνικὰ προβλήματα γιατὶ μᾶς ἔδειξαν τὸν ἔαυτό μας πῶς καθρεφτιζόταν στὰ δικὰ τους, ἀδελφικὰ μὲν μάτια ἄλλα ποὺ ἔρχονταν ἀπὸ πολὺ μακριά, ἀπὸ ἄλλους κόσμους.

Θ' ἀρχίσω ἀπὸ ἔνα βιβλίο ποὺ παρουσιάστηκε μετριόφρονα, σὰν ἀριθμὸς τοῦ ἐπιστημονικοῦ περιοδικοῦ, "Ἀρχεῖον Ηόντου, καὶ ποὺ φέρει μόνο στὸ τρίτο φύλλο τὸν τίτλο του: Ἰστορία τῆς Ἐκκλησίας Τραπεζοῦντος. Συγγραφεὺς ὁ Χρύσανθος Φιλιππίδης, Ἐπισκοπὸς τῆς Ἐκκλησιαστικῆς αὐτῆς ἐπαρχίας, τῆς Τραπεζοῦντος, αὐτὸς ποὺ ἡ γερμανικὴ κατοχὴ βρῆκε στὸν ἐπισκοπικὸ θρόνο τῶν Ἀθηνῶν καὶ ποὺ τόσο ὑπερήφανα στάθηκε ἀπέναντι στὴν ἀναξιοπρέπεια τοῦ κατακτῆτη. Οὔτε ἡ ὑψηλὴ θέση τοῦ ιεράρχη, οὔτε ἔνα λογοτεχνικὸ ταλέντο, οὔτε κἀντα ἡ χρονολογικὴ σειρὰ μὲ κάνουν νὰ μιλήσω πρῶτα γι' αὐτὸ τὸ βιβλίο. "Ἐνας τόνος παράδοξος, δχι μόνο μιὰ ἐνημερότητα καταπληκτικὴ γιὰ δ.τι ήταν βυζαντινὴ Ιστορία, ἄλλα μιὰ οἰκειότητα μὲ δ.τι λέγεται ἑλληνικὸς μεσαίωνας συναρπάζουν τὸν ἀναγνώστη, ποὺ βυθίζεται μὲ ἀπληστὴ περιέργεια στὴν ἀνάγνωση τῶν 800 σελίδων τοῦ βιβλίου. "Απ' τὸ 1913 ὁ μητροπολίτης Τραπεζοῦντος γνώρισε τὸν τόπο, ἀγαπάντει τὸ παρόν. Καὶ ζεῖ μ' δλο του τὸ παρελθόν. "Η Ιστορία τῶν Κομνηνῶν ποὺ ἔφυγαν ἀπ' τὴν Πόλη μὲ τὴν ἀλωση τοῦ 1204 ἀπ' τοὺς Φράγκους κ' ἐκράτησαν ἐκεῖ ἔνα βασίλειο ἀνθηρὸ ώς τὰ 1462, ἡ Μαύρη Θάλασσα πούταν τὸν μεσαίωνα καὶ ποὺ ξανάγινε ἀνεπίσημα ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἑλληνικὴ λίμνη, γιατὶ παντοῦ στὰ παράλια τῆς ἀνθούσαν Ἐλληνικὲς Παροικίες, οἱ λόγιοι τῆς ποὺ τὸν μεσαίωνα μελετοῦσαν μαθηματικὰ καὶ ἀστρονομία, οἱ καλλιτέχνες τῆς ποὺ ἐργάστηκαν στὶς 3000 ἐκκλησίες τῆς Τραπεζοῦντας τοιχογραφίες καὶ ποὺ προμηνοῦσαν τὴν Ιταλικὴ Ἀναγέννηση, οἱ σοφοὶ τῆς σὰν τὸν Βησσαρίωνα, ποὺ ἀποκάλυπταν στὴ σαστισμένη Δύση τὸ μεγαλεῖο τοῦ Πλάτωνα, οἱ ἀγιοὶ τῆς ἀπ' τοὺς πρώτους ἀγῶνες τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὰ θαύματά τους, οἱ μάρτυρες τῶν πρώτων αἰώνων, η οἱ ἔθνομάρτυρες τῶν τελευταίων σφαγῶν, οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ποὺ κατὰ τὴν ἔκφραση «ἔσκύλευαν τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμὸ» γιὰ νὰ «έγκεντρίσουν τὸν Χριστιανισμό», οἱ λόγιοι τῆς Τουρκοκρατίας ποὺ ἄλλοτε διδάσκουν στὸ Βουκουρέστι κι' ἄλλοτε στὴν Τραπεζοῦντα, οἱ δωρηταί, παλαιοὶ καὶ νέοι, δσοι χτίζουν σχολεῖα ἑλληνικὰ καὶ νοσοκομεῖα καὶ ὀρφανοτροφεῖα, δλοι ζοῦνε μέσα σ' αὐτὸ τὸ βιβλίο ποὺ λέγεται «Ἴστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Τραπεζοῦντος» καὶ ποὺ εἶναι ἡ Ιστορία καὶ ψυχολογία ἐνδὲ λαοῦ, ζοῦνε μιὰ ζωὴ ἴδια Ἐντονη, ἀδιάφορο ἀν Εζησαν τὸν 3ον ἡ τὸν 20δν αἰῶνα καὶ μᾶς ἀποκαλύπτουν ἔναν κόσμο ἑλληνικὸ στὰ βάθη τῆς Μαύρης Θάλασσας, μ' ἔναν τρόπο ποὺ βέβαια οὔτε ἀρχαιολόγος, οὔτε Ιστορικός, οὔτε λαογρά-

φος μᾶς ξδωσε ποτέ. Κι' αύτό γιατί έχει γίνει ένα μὲ τὸ ποίμνιο του, έχει ἀποκτήσει τὴν ψυχολογία του ὅπως τὴν έχει διαπλάσει ἡ μακραίωνη ιστορία του. Δέν ξέρει πιά ἀν ξανά ἀρχαιολογικό κειμήλιο έχει περισσότερη ἀξία ἢ ἡ ζωὴ ἢ σύγχρονη. Προστατεύει διωγμένους ἀλλὰ καὶ ἀπαιτεῖ ἀπὸ ἀρχαιολόγους ρώσους νὰ τοῦ παραδόσουν τὸ δστᾶ τοῦ Αὐτοκράτορος 'Ἀλεξίου Δ', καὶ τὰ ένταφιάζει στὴ μητρόπολή του καὶ φροντίζει πάλι τὸ 1923 νὰ μεταφερθοῦν στὰς 'Αθήνας, σὰν νάτανε Ιεροσυλία ξανάς Ελληνας αὐτοκράτορας νὰ ταράσσεται στὸν αἰώνιο του ὄπνο καὶ νὰ βεβηλώνεται ἀπὸ χέρια ξένα.

'Απαράλλακτα ἔκαναν καὶ ἀνθρωποι ἀπλοὶ ἀπὸ τὸ πνευματικό του ποίμνιο δταν, καταδιωγμένοι ἀπὸ τοὺς Τούρκους, χάνουν καιρὸ πολύτιμο γιὰ τὴν αὐτηρία τους, γιὰ νὰ ξεχτίσουν καὶ νὰ πάρουν μαζί τους στὴν 'Ἐλλάδα τὸν Ψηφιδωτὸ βυζαντινὸ ἀετὸ ποὺ στόλιζε τὴν ἐκκλησιὰ τους κι' ήρθαν μὲ κατάνυξη, οἱ διωγμένοι αὐτοὶ, νὰ τὸν καταθέσουν στὸ μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης, τὸ Ιερὸ αὐτὸ σύμβολο τῆς 'Ελληνικῆς Αὐτοκρατορίας. 'Ο ιεράρχης πάει ως τὸ τέλος τῆς ιστορίας· μὲ τραγικὴν ἀπλότητα λέει πῶς τὸ 10ο ἔτος τῆς ἀρχιερατείας του «'Ἐσβέσθη ἡ Ἔκκλησία Τραπεζούντος» χωρὶς νὰ προσθέσῃ πῶς αὐτὸς κατεδικάσθη εἰς θάνατον καὶ μόλις μπόρεσε νὰ φύγῃ μαζὶ μὲ τοὺς χριστιανούς του. 'Αλλὰ δμως δὲν θὰ ξεχάσῃ νὰ πεῖ πῶς ἀν «'ἐσβέσθη ἡ Ἔκκλησία του», σ' αὐτὸ δὲν φέρει λίγη τὴν εύθυνη καὶ ἡ πολιτικὴ τῶν Χριστιανικῶν Κρατῶν τῆς Δύσης.

Τὸ βιβλίο μένει, παρ' ὅλη του τὴν ψυχρὴ λόγια του γλωσσα, σὰν μιὰ ὑπερήφανη καὶ ἀρτια ιστορία ἐνὸς πολιτισμοῦ ποὺ ξεβύσεις ἀλλὰ ζεῖ ἀκέραιος στὴν ψυχὴ ἐνὸς ιεράρχη. Καὶ αὐτὸς τὴ χαρίζει στὸ "Ἐθνος".

"Οσα εἶπε ὁ Χρύσανθος στὴν λόγια του γλωσσα θάρθη ἔνα κῦμα λασοῦ νὰ μᾶς τὰ ἐπαναλάβῃ, νὸ μᾶς τὰ στολίσῃ, νὰ τὰ κάνη ἔργο τέχνης, τὸ κῦμα αὐτὸ τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἀνέφερα πρὶν καὶ ποὺ βρέθηκαν στολισμένοι μὲ τὸ χάρισμα τῆς λογοτεχνικῆς ἀξίας. Δέν ἀνήκαν μόνο σ' ἔνα κομμάτι τοῦ χαμένου ἐλληνικοῦ κόσμου ἀλλὰ βγαίνουν ἀπὸ ὅλα τὰ γεωγραφικὰ πλάτη τοῦ 'Ανατολικοῦ Αἴγαίου. 'Αλλοι ἀπ' αὐτοὺς — καὶ σ' αὐτὸ τὸ σύμπλεγμα ἀνήκουν πρὸ πάντων γυναικεὶς συγγραφεῖς—μᾶς ξδωσαν σὰν φωτογραφικὰ λευκώματα τῆς ζωῆς τὴν 'Ελληνικὴ 'Ανατολή—ἀλλοι πῆραν τὰ διδόμενα ἡ ξφασαν στὴ δημιουργία—ούμβολο.

'Η Τατιάνα Σταύρου σκιτσάρει τὴ ζωὴ κάθε γυναικας ποὺ ξμεινε χωρὶς τοὺς ἀντρες τοῦ σπιτιοῦ ποὺ τοὺς τράβηξε ὁ πόλεμος, ἡ 'Αντιγόνη Πετράκη μᾶς ζωγραφίζει, φέτο ἀκόμη, τὴν ψυχολογία τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας ὑπὸ Τουρκικὴ κυριαρχία, δπου γάμος ἐκούσιος μὲ μωαμεθανὸ ισοδυναμοῦσε μὲ τὸ ξσχατο ἔγκλημα, μὲ τὸν ξσχατο ἔξευτελισμὸ ('Αριάδη 1947).

Μὰ τώρα ἔρχονται συγγραφεῖς ἀντρες ποὺ πέρασαν τὴν αἰχμαλωσία δλων τῶν ἀρρένων ἀπὸ 18 ὡς 50 ποὺ διέταξε ὁ Μουσταφᾶ Κεμάλ. Μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς θάλεγες πῶς εἶναι φωτογράφοι ποὺ ἀκολούθησαν τοὺς αἰχμαλώτους κ' ἔπαιρναν στιγμάτυπα στὸ κάθε χαρακτηριστικὸ ἐπεισόδιο. 'Ανήκει τάχα στὴ λογοτεχνία ὁ Γιάννης Σγόντζος («Στὰ χέρια τοῦ Κεμάλ», 'Αθήνα 1934) ποὺ μᾶς διηγεῖται δσα ξζησε : Τὴν πυρκαϊά τῆς Σμύρνης, τὸ ἀνείπωτο μαρτύριο τῶν ἑλληνίδων γυναικῶν στὰ χέρια τοῦ φανατισμένου Τούρκου στρατιώτη, τὴ φυλάκιση τῶν ἀντρῶν στὴν αὐλὴ τοῦ διοικητηρίου, τὶς προσβολές καὶ τὶς σκληρότητες ποὺ ὑπέστησαν ἀπὸ τὸν τουρκικὸ δχλο, τὴν ἀναχώρηση γιὰ τὴν ἐνδοχώρα, τὸ δεκάτισμα τῶν χιλιάδων αὐτῶν πολιτικῶν αἰχμαλώτων ἀπὸ τουφεκισμούς, ἀπὸ σφαγές, ἀπὸ πεῖνα, ἀπὸ ἔξανθηματικὸ τύφο, κ' ἔπειτα τὴ χαρὰ ποὺ ξημέρωσε τὸ Μάρτη τοῦ 23 δταν διατάχηκε ἡ ἀναχώρησή τους γιὰ τὴν 'Ἐλλάδα; Παρ' δλο τὸ ἐνδιαφέρον τῶν γεγονότων ποὺ τραβᾶνε τὸν ἀναγνώστη, δὲν νομίζω τὸ βιβλίο αὐτὸ ν' ἀνήκη στὴ λογοτεχνία. 'Αλλὰ εἶναι στὴν ἀπίστευτή του ἀγριότητα ἔνα μνημεῖο ποὺ δὲν ξεχει τὸ ταῖρι του στὴ μακρὰ ιστορία τῶν 'Ελληνικῶν γραμμάτων. Θά μείνει βέβαια σὰ μαρτύριο μᾶς ἐποχῆς σημαντικῆς τῆς ιστορίας ποὺ θὰ χρησιμέψη στὸν ιστορικὸ ἀργότερα στὸ νὰ κρίνῃ πολιτικοὺς ἀντρες, ψυχολογία λαῶν, Ισως ἀκόμη καὶ ραθυμία διεθνῶν συνεδρίων εἰρήνης δταν ἔκατοντάδες χιλιάδων ἀνδρες καὶ γυναῖκες σπαρταροῦσαν στὴν ἀγωνία τοῦ θανάτου ἐπὶ 10 μῆνες.

'Αλλὰ νὰ ποὺ ἔρχονται ἔπειτα οἱ καλλιτέχνες. "Ιδια περιστατικά, ίδια ἐποχή. Στὸ ἔργο δμως τοῦ 'Ηλια Βενέζη φυσάει ἡ πνοὴ τῆς τέχνης. Στὸ μυθιστόρημά του Τὸ Νο 31538 (1931) ἔνα ἡ δυδ περιστατικὰ παίρνει ἀπὸ τὴν ιστορία τῆς αἰχμαλωσίας, ξετω ἀν κι' αὐτός, δπως ὁ Σγόντζος, εἶδε μὲ τὰ μάτια του τὶς φάσεις τοῦ μαρτυρίου. 'Αρκεῖται στὸν δρίζοντα τῆς ψυχῆς ἐνὸς παιδιοῦ 15 χρόνων ποὺ παίρνουν οι Τούρκοι ἀπὸ τὶς Κυδωνίες μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους αἰχμαλώτους, ἐνὸς παιδιοῦ ποὺ πήγαινε ἀκόμη στὸ γυμνάσιο. 'Αλλὰ ἀπὸ τὴν ἀπλὴ διήγηση τῶν γεγονότων ὑψώνονται ἀντιμέτωποι δυδ κόσμοι. 'Απ' τὴ μιὰ μεριὰ ἡ ἀγνὴ καὶ φοβισμένη ψυχὴ τοῦ παιδιοῦ τοῦ μεγαλωμένου στὸν δέρα τοῦ περιποιημένου σπιτιοῦ, μέσα στοὺς γονεῖς καὶ στὶς ἀδελφοῦλες του, κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη δλη ἡ κτηνωδία τοῦ φανατισμένου δχλου καὶ τοῦ 'Ανατολίτη στρατιώτη μαζὶ μὲ τὴν παραμόρφωση ποὺ φέρνει στὴν ἀθρωπινὴ ψυχὴ ἡ τρομαγμένη αὐτοσυντήρηση. Μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἀτμόσφαιρα ωριμάζει πρόωρα τὸ γυμνασιόπαιδο. 'Εμαθε νὰ κρίνῃ ἔχθρο καὶ συμπατριώτη, 'Ανατολίτη καὶ Εύρωπαῖο. 'Έμαθε ἀκόμη τὶ θὰ πεῖ οἰκτος, οἰκτος ἀπέραντος γιὰ τὸ ἀτομο ποὺ σέρνεται ἀδύνατο, ἀνεύθυνο

καὶ τραγικό στὶς στιγμές ποὺ τὰ ἔθνη γράφουν τὴν Ιστορία μὲ τὸ αἷμα τους. Στὸν αἰώνα μας οἱ ἑκλεκτοὶ τῶν κοινωνιῶν νομίζουν πῶς μὲ τὸ διεθνὲς δίκαιο, μὲ τὶς διεθνεῖς ἐπιτροπὲς θὰ φέρουν ἀνακούφιση στοὺς πονεμένους. Πόση χλεύη γιὰ τὶς λιλιπούτιες αὐτές προσπάθειες ἐκφράζεται μὲ τὴ μισὴ σελίδα τοῦ βιβλίου αὐτοῦ δταν σκιτάρεται ἡ ἄφιξη ἐνὸς Ἰσπανοῦ διπλωμάτη στὰ βάθη τῆς Ἀνατολῆς. Θὰ ἐπιστρέψῃ ἔπειτα αὐτόπτης μάρτυς τῆς κατάστασης αὐτὸς ὁ οὐδέτερος καὶ θὰ τάχει βρῆ ἱκανοποιητικά καὶ θὰ κλείσῃ πιὰ μᾶς εἰρήνη μεταξὺ τῶν ἐμπολέμων. Δίπλα δῶμας στὴ γραμμὴ τοῦ σιδηροδρόμου, κοντά στὴ Μαγνησία, κατέληγε μιὰ χαραδρα δπου εἶχανε, μὲ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς, μαζεύεται τὰ κουφάρια καμιὰ 40ριά χιλιάδων χριστιανῶν πούχανε βρῆ τὸ θάνατο σ' ἐκεῖνα τὰ μέρη. 'Απ' τὸ wagon lit δ' Ἰσπανὸς μποροῦσε νὰ τὰ δῆ καὶ νὰ πληροφορηθῇ τὶ ἦταν αὐτὸς ὁ δύκος τῶν ἀσπρών δστῶν. 'Ἐν δοσῷ ἀναμένεται τὸ τραίνο παίρνουν διαταγὴ χιλιάδες Ἐλλήνων αίχμαλώτων ν' ἀρπάζουν ἀγκαλιές τὰ δστᾶ καὶ νὰ τὰ ρίχνουν πιὸ πέρα ἀπ' τὴ γραμμή. Κι' ἀπ' αὐτοὺς τοὺς αίχμαλώτους δσοι ἥσαν γυμνοὶ καὶ ἀδύνατοι ἐπρεπε νὰ χαθοῦν πίσω ἀπ' τοὺς λόφους καὶ νὰ φιγουράρουν μόνο δσοι εἶχαν πρόχειρα νοικοκυρευτῆ. 'Ως πρὸς τὴν ἐκφραση ὑπογραμμίζω τὴν αὐστηρὴ λιτότητα τοῦ συγγραφέα ποὺ διηγεῖται μὲ πινελιές βαριὰ χρωματισμένες, χωρὶς κανένα στολίδι, χωρὶς καμιὰ ρητορική, ἔχοντας ἀρχὴ αὐστηρὴ καὶ ἀπαράβατη τὴν καλὴ ἐκλογὴ τῶν στοιχείων καὶ τὴν πιστὴ καὶ γοργὴ ἀπόδοση.

Εἶναι ἀλήθεια καταπληκτικὸ τὸ style τοῦ Βενέζη κ' ἐδῶ καὶ στὸ δεύτερό του βιβλίο, στὴ Γαλήνη (1939). Διάλεξε πάντα μ' ἐπιτυχία τὸ ἐλληνικὸ κράτος ποὺ ἐγκατέστησε τοὺς πρόσφυγες ποὺ χύνονταν στὸ φτωχὸ του ἔδαφος; Τοὺς ἀγάπησε ὁ πληθυσμὸς ποὺ τοὺς δεχότανε; "Ολοὶ αὐτοὶ οἱ ξεριζωμένοι καὶ μεταφυτευμένοι κατόρθωσαν, θέλησαν τάχα νὰ ἐγκλιματιστοῦν; "Αν ἡ ἀπάντηση εἶναι ἀρνητικὴ καθαρά, ἡ ἀμφιβολή, ὁ συγγραφέας μας δὲν θὰ μᾶς τὸ πῆ παρὰ μὲ τὸν τρόπο τὸν συνηθισμένο του. Μὲ ἀπλές γραμμές, μὲ συντομωτατες φράσεις ποὺ δένονται μεταξὺ τους ἀπ' τὸ βάθος τῆς ἔννοιας καὶ δχι ἀπὸ λεκτικὰ στοιχεῖα, θὰ μᾶς δείξῃ χωρὶς σχόλια ἐναν πληθυσμὸ γεωργῶν σταλμένο νὰ ἐγκατασταθοῦν σὲ μιὰ ἀλυκή, χωρὶς νερό, χωρὶς χώμα, κ' ἔκει νὰ βρίσκονται ἀντιμέτωποι καὶ ἀσπλοὶ μπρὸς στὴ στενοκεφαλὶ τοῦ γηγενοῦς χωρικοῦ καὶ στὴν πονηριὰ τοῦ μικρανθρώπου. Καὶ ξεπειέται πάλι ὁ Βενέζης μόνο μὲ τὴν ἀπλῆ ἀφήγηση στὴν ἀνώτερη καὶ ἀνθρώπινη ἰδέα πῶς ἀπ' τὸν δνειροπόλο κι' ἀπ' τὸν ἐπίμονο, ἀπ' αὐτὰ τὰ δυό ἐκλεκτὰ στοιχεῖα κάθε κοινωνίας, βγαίνουν Ἔργα θαυμαστὰ καὶ παρήγορα.

"Ετοι οἱ τραγικὲς περιπέτειες, ἀπ' τὶς δ-

ποῖες περνάει ὁ συνοικισμὸς δίπλα στὶς ἀλυκὲς περνοῦν καὶ οβύνουν, ἀλλὰ οἱ βράχοι μεταβάλλονται σὲ χωράφια καὶ οἱ ξεροὶ λόφοι σὲ ἀμπέλια, κι' ἄς εἶναι ἀνώφελο τὸ ἐπανειλημμένο φύτεμα ἀπὸ ἐναὶ ίδιόρρυθμο γιατρὸ τριανταφυλλιῶν πάνω στοὺς βράχους γιὰ νὰ βγάλει ροδόσταμο, κι' ἄς μένει χωρὶς χάδι ἡ μικρὴ δρφανὴ ποὺ πάει ἀπάνω στὸν τάφο τῆς μητέρας της νὰ τὸ γυρέψει καὶ παίρνει ἀπὸ τὸ χῶμα ἐκεῖνο τὸ ιερό καὶ τὸ ζεσταίνει στὰ μικρά της χέρια «καὶ τὸ ἀποθέτει πάλι μὲ προσοχή, ἐκεῖ ὅπου ἦταν».

Στὴν Αἰολικὴ Γῆ. Ἐναὶ μεταγενέστερο βιβλίο τοῦ Βενέζη (1943), θᾶλεγε κανεὶς πῶς φουντώνουν οἱ παιδικὲς ἀναμνήσεις στὴ μνήμη του, μπλέκουν τὰ κλωνάρια τους μὲ τὴ φαντασία καὶ μᾶς δίνει ἐναὶ βιβλίο ἀφάνταστα πλούσιο, δπου τὰ κεφάλαια τὸνα μετὰ τὰλλο μᾶς ζωγραφίζουν ἐναὶ περιβάλλον ἀπόκοσμο, δπου ἀλήθεια ζῆται γῆ τῆς βορειοδυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ζῆται σὰ μητέρα γενναιόδωρη καὶ αἰώνια, δεμένη μὲ τοὺς μυστικοὺς θεούς της.

'Ο πλοῦτος τῆς γῆς αὐτῆς, τὰ ποτάμια της, οἱ σταρότοι, οἱ ἀμπελότοποι, τὰ δάση της, οἱ σπηλιές της μὲ τὰγρια θηρία καὶ πρὸ πάντων οἱ ἀκατοίκητες ἔκτάσεις δπου τὰ τσιφλίκια ἐκτείνονται δσο θέλουν, ἐμπνέουν στὸν συγγραφέα πλατιές εἰκόνες ἀγνωστες στοὺς μεγαλωμένους στοὺς ἐλληνικοὺς δρίζοντες, δπου τὰ βουνά κλείνουν τὶς μικρές πεδιάδες ἀφίνοντας μόνο ἐναὶ ἀνοιγμα πρὸς τὴν αἰώνια θάλασσα, δπου τὰ νησιά εἶναι ἀγονα κι' δ κλῆρος τοῦ κάθε γεωργοῦ ἀπελπιστικὰ μικρός. 'Εξι ἀπ' τὴν ἄλλην μεριὰ τοῦ Αίγαίου, οἱ δρόμοι εἶναι ίσως χαραγμένοι μόνο ἀπ' τὰ βῆματα τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ζώων, εἶναι δῶμας ἀπέραντοι. 'Αρχίζουν ἀπ' τὴ θάλασσα καὶ τραβοῦν ίσια στὰ βάθη τῆς Ἀνατολῆς. 'Ασφάλεια δὲν ἔχουν, κι' οἱ ταξιδιώτες ἡ τὰ ἐμπορεύματα ἀποτελοῦν καραβάνια γκαμῆλες προστατευμένα ἀπὸ ἐνοπλους ἐμπόρους ἢ λαθρεμπόρους.

Περνοῦν χωρὶς βιασύνη καὶ γεμίζουν τὴν ἔρημια μὲ τὸν ἥχο τῶν μεγάλων κουδουνιῶν ποὺ κρέμονται ἀπ' τοὺς λαιμούς τῶν ἀχαρῶν ζώων. Σ' αὐτὴ τὴν ἀπέραντη φύση, σὰν λησμονημένοι ἀπ' τὸν ἄλλον κόσμο οἱ τσιφλικιοῦχοι κτίζουν ὑποστατικὰ σὰ φρούρια κ' οἱ ζευγάδες, δεντροκόμοι, κτηνοτρόφοι, κυνηγοὶ ποὺ ζοῦν κάτω ἀπ' τὴ στέγη τους, εἶναι μαζὶ καὶ οἱ ἐνοπλοι ὑπερασπιστὲς τῆς περιουσίας καὶ τῆς τιμῆς τοῦ ἀφέντη τους καὶ τῆς δικῆς τους. Κ' ἐφ' δσον δραγιᾶς δὲν ἔχει καμιὰ πεποίθηση στὸ Κράτος ὅπως ἦταν τὰ πράγματα στὴν παλιὰ Τουρκία, ἔχει σχηματιστεῖ στὶς Κυδωνίες ἐναὶ παράξενο τάγμα νέων, γεμάτο μαχητικότητα καὶ ὑπερηφάνεια, ἀλλὰ ποὺ δὲν εἶναι παρὰ συμμορία λαθρεμπόρων. 'Αλλ' δῶμας δταν ἀπ' τὴν ἐνδοχώρα κατεβαίνουν, μὲ τὴν έκρηξη τοῦ πολέμου τοῦ 1914, οἱ

χριστιανοί φωνάζοντας «οἱ Τοῦρκοι σφάζουν κ' ἔρχονται» και τρέχουν νὰ σωθοῦν μέσα στὰ ἐλληνικὰ καράβια, αὐτοὶ γίνονται οἱ ἵπποτικοὶ ὑπερασπιστές τους. Μὰ πρὶν φθάσῃ αὐτὴ ἡ στιγμὴ, ἀκριβῶς ἡ ἀνεκτικότης τοῦ Τουρκικοῦ λαοῦ ἄφησε ν' ἀναπτυχθῆ μιὰ θαυμάσια, ἀνεπηρέαστη ἀπὸ κρατικὴ ἐπέμβαση, ἀγροτικὴ ζωὴ ὅπου σιδερένιοι χαρακτῆρες σχηματίστηκαν, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν. Σφυρηλατήθηκαν απὸ ἔργα-στηρι τῆς ὑπομονῆς, τῆς ἐπιμονῆς, τῆς ἀμοιβῆς, τῆς προσεκτικῆς ἔργασίας καὶ στὴν ἥρεμη παραδοχὴ τοῦ «θεληματος τοῦ Θεοῦ», δταν τὰ μετεωρολογικὰ φαινόμενα καταστρέφουν τὸν ἀνθρώπινο μόχθο. Τέτιοι εἰναι ὁ παπποῦς κ' ἡ γιαγιά στὸ ὑποστατικὸ ποὺ μᾶς παρουσιάζει ὁ Βενέζης. Ἀλλὰ στὴ σκιά τους μεγαλώνουν καὶ τέσσερα ἔγγονα, ἀπὸ 12 ὁς 6 ἔτῶν, ποὺ χάρη στὴν παρακολούθηση τῆς ἔργασίας τῶν μεγάλων καὶ τὴν ἐλευθερία μέσα στὴν ἀπέραντη φύση ζοῦν σὲ μιὰ ἀτμόσφαιρα πανθεῖσμοῦ, ὅπου δλα γι' αὐτὰ εἶναι ζωντανά καὶ γεμάτα νόημα. Ἀκοῦνε τὰ βουνά ποὺ μιλοῦν, τὶς ρίζες ποὺ ρουφοῦν νερό, σαλεύουν καὶ τρέφουν, τὰ δέντρα, τὴν καρυδιά ποὺ τοὺς διηγεῖται τὴν Ιστορία τῆς, τὰ χέλια τῶν ποταμῶν ἔχουν μυστικούς γάμους, οἱ σταλαχτίτες στὴ σπηλιά φιλοῦν τὴ γῆ.

Οἱ ἀναγνώστης, καμιά φορὰ ἀπατημένος ἀπὸ τὸ διηγηματικὸ ὑφος, δίκαια μπορεῖ νὰ αισθανθῆ κάποια κόπωση ἀπὸ τὸν τόσο πανθεῖσμο, ἀλλὰ συμφιλιώνεται μὲ τὸ συγγραφέα ποὺ τὸν συγκινεῖ δταν δῆ πώς μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἡ κάθε γωνιά τῆς γῆς ἔχει τὴ ζωὴ τῆς κι' αὐτὴ ἡ ζωὴ σπρώχνει βίαια καὶ τὰ παιδιά πρὸς τὴν ἥβη ἀλλὰ τὰ κάνει συγχρόνως καὶ εύγενικὰ καὶ ὑπερήφανα.

Σ' αὐτὸ τὸν ιδιόρρυθμο κόσμο ζεῖ βέβαια ἡ παράδοση δπως στὸ Πανελλήνιον δλο, μὲ τὶς γοργόνες καὶ τῷ Διγενῆ, ἀλλὰ καὶ μὲ κάτι ἀλλὰ στοιχεῖα ποὺ μᾶς πλησιάζουν στὴν παλιὰ Τουρκοκρατία, ὅπου κάθε πόλη εἶχε μιὰ δική τῆς ζωὴ καὶ δπου ἡ Βυζαντινὴ νοοτροπία στεκόταν ἀκόμη ἀνέπαφη καὶ παντοδύναμη. Ἡ γιαγιά ψάλλει ὕμνους παμπάλαιους στὴν Παναγία μ' δλη τὴ Βυζαντινὴ μεγαλορρημοσύνη ποὺ ίσως δὲν καταλαβαίνει, καὶ ξέρει ξόρκια γιὰ τὶς ἀρρώστιες ποὺ θὰ μεταδώσῃ μυστικά στὴ μεγάλη τῆς κόρη δταν αισθανθῆ πώς φεύγει ἀπὸ τοῦτο τὸν κόσμο. Καὶ οἱ «Ἐλληνες τῶν χωριῶν τῆς ἐνδοχώρας δταν μάθουν πώς διωγμὸς πλησιάζει, παρ' δλη τὴ μακρότατη πορεία γιὰ νὰ φτάσουν ως τὴ θάλασσα, φορτώνονται τὸ ἄγιο λείφανο τοῦ τόπου τους, ἔνα νεαρὸ μάρτυρα ποὺ εἶχε διατηρηθεῖ σὰ μούμια στοὺς κουρασμένους τους ὅμους, σχηματίζουν λιτανεῖα κ' ἔτσι φθάνει ἡ τραγικὴ τους θεωρία ως τὴν ἀκτή. Κι' ἀπὸ κεῖ στὴν Ἐλλάδα. Ἐν τῷ μεταξὺ τὸν ὑπεράσπισαν τὸν ἄγιο τους ἐνάντια σὲ λποτές, τοῦ ἀναβαν καντῆλι σὲ κάθε σταθμὸ καὶ οἱ

ἄγριοι κοντραμπάσηδες ποὺ τοὺς συναντοῦν στὸ δρόμο βγάζουν τὰ καλπάκια τους καὶ τὸν προσκυνοῦν

Οἱ ιερατικὲς διηγήσεις τοῦ ἐπισκόπου Τραπεζοῦντος μᾶς ἔρχονται ἀθελα στὸ νοῦ, καὶ χρωστοῦμε χάρη στὸ Βενέζη ποὺ τὶς ἐπικυρώνει χωρὶς νὰ τὸ ξέρη μὲ τὴ γραφικότητα, τὴ μυστικοπάθεια καὶ τὴν τρυφερότητα ποὺ χαρακτηρίζουν τὸ λογοτέχνη μας. Τὸ βιβλίο αὐτὸ βγῆκε ἀπὸ τὰ τυπογραφεῖα μέσα στὴν κατοχή, στὴν τυραννισμένη Ἀθήνα τοῦ 1943. «Εγινε ἀνάρπαστο. Ούδέποτε οἱ Παλαιοελλαδίτες αἰσθάνθηκαν τόσο κοντά τους τοὺς πρόσφυγες. Κάθε ἐπεισόδιο, διαβασμένο σὲ συντροφίες τὰ βράδυα τῆς συσκότισης, μὲ τὸ φῶς τοῦ καντηλιοῦ, ἔφερνε δάκρυα καὶ λυγμούς.

Μίλησα γιὰ Βυζαντινὴ πυράδοση μέσα στὰ βιλια τῶν νεοφερμένων Ἐλλήνων στὸ Ἐλληνικὸ ἔδαφος. Πόσο ἀπίστευτα ζωντανὴ θάναι αὐτὴ ἡ παράδοση στὸ ἔργο τοῦ Φώτη Κόντογλου ποὺ γεννήθηκε κι' αὐτός, τὸ 1895, στὶς Κυδωνίες, σ' αὐτὴ τὴν περίεργη πόλη ποὺ βριοκόταν ἀπέναντι στὴ Λέσβο καὶ ποὺ εἶχε τόσο Ἐλληνικὸ χαρακτῆρα δστε ἀπὸ τὶς 30.000 κατοίκους τῆς τρεῖς μόνο ήσαν Τούρκοι: ὁ τοπάρχης, ὁ δικαστὴς κι' ὁ τελώνης. (Ἐγυκλ. Πυρσοῦ, ὑπογραφὴ Α. Π. Μέλλος—Ν. Φωτεινός). Ο πρῶτος παγκόσμιος πόλεμος βρῆκε τὸν Κόντογλου στὸ Παρίσι. Εκεὶ ἔγοαψε τὸ μυθιστόρημά του Pedro Casas δπου ἡ ἐπιρροὴ ξένων διηγηματογράφων, σὰν τὸν Edgard Roe π.χ., εἶναι ἔντονη. Ἀλλὰ σὰν μετὰ τὴν Καταστροφὴ ἔρχεται νὰ ἐγκατασταθῇ στὴν Ἀθήνα. ζφίνει, θᾶθελεγε κανεῖς, κάθε διεθνικὴ τάση καὶ ρίχνεται μὲ φανατισμὸ καὶ πίστη γεμάτη μυστικοπάθεια στὸν σβυσμένο κόσμο τοῦ Βυζαντίου. Χαρακτηριστικότατα ἔνας κριτικός τὸυ, ὁ Ἀγγελος Προκοπίου, γράφει στὴν Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση τοῦ 1947: «Ο Φ. Κ. γεννήθηκε τὸ 1204 στὴ Νίκαια, δταν οἱ σταυροφόροι μπαίνανε στὰ νερὰ τῆς Πόλης μὲ «βενέτικα πλευτικά». Καὶ συμπληρώνει μετὰ μακριὰ ἀφήγηση τῶν πολέμων του καὶ τῶν ἀνδραγάθων ποὺ εἶναι ἡ ζωὴ τοῦ μεταβυζαντινοῦ κόσμου: «Εἶναι σήμερα 743 χρόνων...οἱ ἔγκυκλοπαίδειες τὸν φέρνουν νὰ γεννήθηκε τὸ 1895 στὶς Κυδωνίες τῆς Μ. Ἀσίας ἀλλὰ τὰ βιβλία αὐτὰ δὲν γράφουν τὴν ἀληθινὴ Ιστορία τοῦ Φ. Κόντογλου». Στὴ νοοτροπία αὐτὴ τοῦ συγγραφέα μᾶς συντελεῖ καὶ ἡ μαγεία ποὺ ἔξασκει ἀπάνω στὴ οκέψη του ἡ Βυζαντινὴ Ζωγραφικὴ. Προϊκισμένος μὲ ἀναμφισβήτητο ταλέντο καὶ γι' αὐτὴ τὴν τέχνη, ἀρνεῖται νὰ ἐμπνευσθῇ ἀπὸ τὴ γύρω φύση ἀλλὰ βυθίζεται στὸν ἀποθαυμασμὸ τῆς μυστικόπαθης καὶ σχηματοποιημένης βυζαντινῆς παράδοσης. Σὲ ώρισμένους κύκλους κάνει κατάπληξη ἡ τεχνικὴ του. Τοῦ παραγγέλνουν τὴ διακόσμηση νέων ἐκκλησιῶν, ὁ Δῆμος Ἀθηνῶν τοῦ ἀναθέτει τοιχογραφίες στὸ ἀνακαινισμένο δημαρ-

χιακό κατάστημα. Γνώστοι, του λένε πώς καταπιάνεται στήν έργασία σάν τους παλαιούς μοναχούς, ἀφοῦ πρὶν φάλει ἀρχαῖες ύμνωδίες. Τὸ βέβαιον εἶναι πώς οἱ ἡρωες τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 21 στὸ Δημαρχεῖο Ἀθηνῶν ἔχουνε κάτι ἀπ' τὸν Ἀρχάγγελο Μιχαὴλ ἢ ἀπ' τοὺς νεομάρτυρες τῶν μεταβυζαντινῶν ρημοκκλησιῶν. Δὲν ταιριάζει σέ μᾶς νὰ κρίνομε τὴ ζωγραφικὴ ἀλλὰ καὶ νὰ τὴν ἀγνοήσω δὲν μοῦ ἐπιτρέπεται, γιατὶ δοῦ περισσότερο δὲ Κόντογλου εἰκονογράφει ἐκκλησίες, τόσο καὶ τὰ λογοτεχνικὰ του θέματα παίρνουν ἀνάποδα τὸ ρέῦμα τοῦ χρόνου κι' ἀνεβαίνουν πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσην.

Κι' ὅμως, δ, τι κι' ἀν κάνει ὁ ἀνθρωπος, δὲν μπορεῖ παρὰ ν' ἀνήκῃ στὴν ἐποχὴ του. Εἶναι τάχα τόσο ξένος δὲ Κόντογλου πρὸς τὸ Δυτικὸ Εύρωπαικὸ πνεῦμα δπως φαίνεται ἀπὸ πρώτης δψεως, ἢ μήπως αὐτὴ ἡ ἐπιστροφὴ πρὸ τὴν ἑθνικὴ παράδοση εἶναι φαινόμενο παράλληλο μὲ τὴ μυστικοπάθεια ποὺ χαρακτηρίσει τόσα ἔθνη κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ μεσοπολέμου; "Ισως νᾶναι ἀπάντηση πρὸς τὸ ἐρώτημα αὐτὸς τὰ ταξίδια ποὺ κάνει δὲ Κόντογλου στὴν Ἑλλάδα, καὶ μόνο στὴν Ἑλλάδα, γύρω στὰ 1928, καὶ σημειώνει τὰ μαρτύρια ποὺ δοκίμασε δ λαός της ἀπὸ τοὺς διάφορους κατακτητές στὴν κάθε της γωνιά, κι' δταν καταφθάνει στὸ Μυστρᾶ, στὴν ἐγκαταλειμένη αὐτὴ πολιτεία τῶν Παλαιολόγων, κυριεύει τὴν πληγωμένη κι' ἀνήσυχη ψυχὴ του δ αἰωνόβιος πόνος. Γυρίζει μέσα στὰ ἐρημωμένα παλάτια καὶ τίς σιωπηλές ἐκκλησίες καὶ νομίζει πώς δλοι οἱ ἀγαπημένοι νεκροὶ εἰν' ἔκει, ἡ μητέρα του ποδναι θαμένη στὴ Μικρασία, οἱ ἄρχοντες τῶν παλατιῶν, οἱ φτωχοὶ τοῦ Κάστρου,

δὲ Κωνσταντίνος, δ τελευταῖος αὐτοκράτορας. Τἄγρια βιτάνια εἶναι τὸ θυμίσμα τῆς κηδείας τους, κι' αὐτός, χωρὶς νὰ τὸ ξέρει γιατί, ψέλνει, ψέλνει μεγαλόφωνα τὶς νεκρώσιμες ἀκολουθίες τῆς ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Κι' ἔκει, νά, ἀκούγουνται οἱ καμπάνες τῶν παλαιῶν ἐκκλησιῶν νὰ σημαίνουν τὸν Ἐσπερινό. "Ἐχουνε ἐπίσημα δνόματα οἱ λησμονημένες ἐκκλησίες, Παντάνασσα λέγεται ἡ μιά, Μητρόπολις ἡ ἄλλη, μά δ ἥχος ποὺ ἀντηχεῖ πάνω στὰ ἔρείπια εἰν' ἔνα παράπονο γλυκό κι' ἀγνό σὰν καμμιᾶς ἀθώας κοπέλλας ποὺ κλαίει. Τὸ κλάμα πνίγει τότε καὶ τὸν μοναχικὸ ταξιδιώτη καὶ κλαίει τὶς θλιμμένες μορφές τῆς ιστορίας καὶ κλαίει τὸν ἔσωτό του, τὸ «χαροκαμένο», τὸν ἀνίατα ξενητεμένο, ἀφοῦ δὲ πατρίδα του, οἱ Κυδωνίες, κάηκαν κ' ἐρημώθηκαν. Κι' δλ' αὐτὰ λέγονται μ' ἔναν τόνο καὶ μιά γλωσσα ποὺ δὲν ἔχει τίποτα τὸ κοινὸ μὲ τὴν ἀπλότητα τοῦ Βενέζη. Ἐδῶ ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μιά γλωσσα λαϊκή (δὲν λέω ἀπλὰ δημοτική), ἔξελληνισμένες τούρκικες λέξεις, συχνὰ δυσκολονόητες, μὲ λέξεις σταχυολογημένες ἀπὸ Βυζαντινοὺς χρονογράφους, ἀπ' τὸ παράδοξο μνημεῖο τῆς Φραγκοκρατουμένης Πελοποννήσου ποὺ λέγεται Χρονικὸν τοῦ Μωρέως. "Ισως δλ' αὐτὰ νᾶναι ἐκούσια, ίσως νὰ θέλη νὰ παραδεχτῇ νὰ ἐπιδείξῃ τὶς κηλίδες ποὺ φέρνει ἡ γλωσσα ἀπ' τὸν ξένο κατακτητῇ καὶ νὰ ριχτῇ ἐπειτα σὰν μολυσμένος ἀμαρτωλὸς στὴν ἐλληνοπρεπῆ διαύγεια τῆς ύμνωδίας. Πάντως, ἔξεζητημένος ἡ δχι, ἀποτελεῖ δ Κόντογλου στὰ νεοελληνικὰ γράμματα ἔνα φαινόμενο σὰ νοσταλγία καὶ σὰ μετάνοια καὶ σὰν δυολογία πίστεως τῆς φυλῆς, ποὺ μόνο ἀπ' τὴ Μικρασία μποροῦσε νὰ μᾶς ξλθῃ.

(Τὸ τέλος στὸ ἐρχόμενο)

ΣΟΦΙΑ ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ

